

О. О. Нестуля

Охорона пам'яток культури на Харківщині в роки революції та громадянської війни

итання охорони історико-культурної спадщини Слобідської України підіймалися місцевими науковцями та діячами культури вже на початку ХІХ ст. Їх зусиллями в 1807 р. при Харківському університеті було засновано Кабінет рідкостей, реорганізований в 30-ті роки ХІХ ст. в Музей образотворчих мистецтв та старожитностей. В 1886 р. за активної участі головного редактора газети «Правительственный вестник» Г. Данилевського та відомого філолога О. Потебні в Харкові було відкрито Міський художньо-промисловий музей. Експонати етнографічної виставки, влашто-

ваної під час роботи у Харкові ХІІ Археологічного з'їзду (1902), склали основу етнографічного музею. Він був створений при Харківському історико-філологічному товаристві (ХіФТ), яке в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. відіграло провідну роль в організації дослідження пам'яток культури Слобідської України [1, с. 14-16, 44-47].

Бурхливі події Лютневої революції 1917 р., під час яких загинуло немало пам'яток, показали, однак, що для збереження історико-мистецьких скарбів одних студій над ними недостатньо. Необхідно було створити спеціалізовані — як державні, так і громадські — інституції, які б забезпечили догляд за пам'ятками. На актуальності цього завдання, зокрема, наголошувалося в листі голови Московського археологічного товариства П. Уварової, з яким навесні 1917 р. вона звернулася до найбільш впливових наукових товариств в Україні (ЦДДАУ, ф. 725, оп. 1, спр. 79, арк. 16).

Лист П. Уварової було винесено на обговорення учасників засідання Харківського історико-філологічного товариства, яке відбулося 2 травня 1917 р. Розділивши висловлене в ньому занепокоєння станом пам'яток, вони вирішили створити при товаристві спеціальну комісію, яка об'єднала б зусилля окремих осіб, громадських організацій та державних установ, спрямовані на забезпечення охорони історико-культурної спадщини. Відтак, незабаром з числа членів товариства була сформована тимчасова комісія по охороні пам'яток, яка відразу ж приступила до роботи (ЦДДАУ, ф. 2016, оп. 1, спр. 258а, арк. 1зв).

Досить скоро, однак, з'ясувалося, що для її розгортання потрібні певні адміністративні повноваження, значні кошти, постійні контакти з державними органами влади та громадськими інституціями, загалом — більша самостійність комісії. В зв'язку з цим Є. Іванов від імені її членів звернувся до ради товариства з пропозицією заснувати при ньому самостійне археологічне відділення, наділене відповідними повноваженнями. Є. Іванов пропонував обрати організаційну комісію, яка б зайнялась підготовкою проекту статуту, по суті нового — пам'яткоохоронного — товариства, залученням до нього членів, формуванням його бюджету, встановленням зв'язків з іншими пам'яткоохоронними товариствами. Пропонувалося також погодити з центральними та місцевими органами влади питання про виділення окремого Харківського археологічного округу, в межах якого нове товариство на зразок колишньої імператорської Археологічної комісії мало б певні адміністративні права (ЦДДАУ, ф. 2016, оп. 1, спр. 276, арк. 1-3).

За умов загострення з кінця літа 1917 р. політичної обстановки на Харківщині створити пропонувавший Є. Івановим пам'яткоохоронний центр краю не вдалося. У зв'язку з цим надзвичайно важливе значення мали подальші зусилля Харківського історико-філологічного товариства по згуртуванню навколо нього подвижників збереження історико-культурної спадщини. Товариство й спрямовувало їх діяльність. Зокрема, 13 жовтня 1917 р. на обговорення членів товариства його рада винесла доповіді В. Талієва і О. Федоровського про завдання громадськості на ниві охорони пам'яток природи і старовини і т. д.

Пам'яткоохоронну спрямованість мала також діяльність створеної в травні 1917 р. у Харкові Спілки мистецтв. Перш за все вона прагнула об'єднати на демократичних підвалинах майстрів живопису, мистецтвознавців, діячів культури. Водночас, згідно з проголошеною на установчих зборах декларацією, Спілка планувала організувати художні майстерні, відкрити бібліотеку з мистецтвознавства, влаштувати художній музей. На зборах було також обрано правління Спілки, до якого увійшли С. Бобов, О. Борисяк, С. Борткевич, І. Гливенко, К. Горський, П. Ільїн, О. Любимов (голова), О. Молокін, Б. Порай-Кошиць, О. Прокопенко, М. Савін, О. Станкевич, Ф. Шміт («ЮК», 13 мая).

Над організацією «Музею Слобожанщини» з літа 1917 р. у Харкові активно працювали члени одногоменного товариства, заснованого з ініціативи талановитого українського художника С. і. Васильківського. Він же передав у дар майбутньому музею близько 600 своїх полотен, колекцію старовинної української зброї та народного одягу. Товариство звернулося до широкого загалу з закликом підтримати його діяльність пожертвами пам'яток історії та культури Слобожанщини («ЮК», 25 июля).

Восени 1917 р. товариство одержало назву «Музей України». Тоді ж його членами стали такі відомі науковці та культурні діячі, як Д. Багалій, М. Беркос, і. Бойко, П. Джунковський, К. Жуков, О. Іваницький, В. Левитський, М. Плевако, М. Самокиш, О. Синявський, М. Сумцов, С. Таранушенко та ін. їх спільними зусиллями вже в жовтні 1917 р. були в основному завершені підготовчі роботи до відкриття музею Слобідської України («ЮК», 17 октября).

В цей же час було зроблено перші кроки до створення у Харкові музею історії революції. З відповідною ініціативою виступило засноване у серпні 1917 р. Товариство по збору матеріалів з історії революційного руху, до якого увійшли викладачі і студенти Харківського університету, ряду інших навчальних закладів міста, архівісти («ЮК», 24 августа).

У 1918 р. на Харківщині поширив свою діяльність перший державний пам'яткоохоронний орган в Україні — Відділ охорони пам'яток та музеїв, який діяв в структурі Міністерства народної освіти, а з липня цього ж року — Головного управління мистецтв та національної культури. Правда, сталося це після того, як територію Слобожанщини окупували австро-німецькі війська, які не завжди відзначалися толерантним ставленням до надбань минулого. Зокрема, в серпні 1918 р. командуючий розквартированим на Харківщині і армійським німецьким корпусом генерал Менгельбір розпочав самочинні археологічні розкопки салтівських пам'яток. Як повідомляв Менгельбір у листі до Харківського губерніяльного старости, в такий спосіб він збирався поповнити збірки Німецької етнографічної спілки в Берліні. Менгельбір просив санкціонувати його наміри.

Губерніяльний староста негайно повідомив про них Міністерство внутрішніх справ, а останнє — Відділ охорони пам'яток. Давши негативну відповідь на прохання генерала, Відділ доручив органам внутрішніх справ Харківщини встановити догляд за салтівськими пам'ятками і терміново повідомити його про всі випадки виникнення небезпеки для їх збереження. Що ж до генерала — «любителя» археології, то, як повідомив у МВС 28 вересня 1918 р. Харківський губерніяльний староста, Менгельбір погодився з висновками Відділу охорони пам'яток і припинив розкопки салтівських курганів (ЦДАВОУ, ф. 2457, оп. 1, спр. 48, арк. 1, 2).

Відділ надавав допомогу пам'яткоохоронцям Харківщини і в ряді інших випадків. Він виконував також важливі науково-методичні та організаційні функції. Проте, контролювати стан охорони пам'яток на величезній території України, навіть за підтримки громадськості, він не міг. Отже, цілком слушно його співробітниками підіймалося питання про створення

системи державних пам'яток охоронних органів на місцях — в губернських і повітових центрах. Цікаво, що саме обставини, які склалися восени 1918 р. навколо салтівських пам'яток, стимулювали активність Відділу в цьому напрямку («НМ», 1918, № 2, с. 199).

Завершити розпочату роботу, однак, вдалося лише в 1919 р. — після встановлення в Україні радянської влади. В Харкові вона утвердилась 3 січня 1919 р., а вже незабаром для налагодження співробітництва з членами комісії охорони пам'яток при ХіФТ сюди прибув емісар Відділу в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва й старовини Наркомату освіти РРФСР А. Арсен'єв. За його ініціативи, підтриманої харківськими пам'яток охоронцями, при місцевому губвідділі народної освіти було утворено дві секції: музейна і охорони пам'яток, до відання яких перейшли питання збереження історико-культурної спадщини Харківщини. Від імені губвони вони відразу звернулися до Рад повітів і волостей і ревкомів із закликом «вжити термінові заходи до охорони літературно-художнього майна» [2, с. 255-256].

На початку лютого 1919 р. в Харкові розпочав діяльність також Всеукраїнський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва (ВУКОПСМ). Під керівництвом призначеного радянськими органами молодого художника М. Дадикіна у його складі працювали відомі харківські вчені: В. Барвінський (завідував архівно-бібліотечною секцією), С. Таранушенко (архітектурно-монументальною), О. Федоровський (археологічною), Ф. Шміт (музейною). До середини лютого 1919 р. вони розробили положення про ВУКОПСМ та докладні інструкції для його місцевих — губернських і повітових — органів, в яких визначались їх основні завдання, форми і методи діяльності по виявленню, реєстрації, дослідженню, популяризації та охороні археологічних, історичних, архівних, архітектурно-монументальних, музейних пам'яток (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 1, спр. 681, арк. 42-55).

В планах роботи ВУКОПСМу значна увага приділялась конкретним завданням охорони пам'яток Харківщини. Зокрема, архітектурно-монументальна секція планувала влітку 1919 р. спорядити п'ять реєстраційних експедицій для організації охорони та дослідження пам'яток в Зміївському, Куп'янському, Старобільському, Харківському, Волчанському та Валківському повітах Харківської губернії. Археологічна секція серед першочергових виділила завдання реєстрації та укладання каталогу, підготовки карти пам'яток археології Харківщини, проведення розкопок найзначніших археологічних комплексів на території губернії, музейна — планувала створити у Харкові ряд нових музеїв тощо (ДАХО, ф. 4365, оп. 1, спр. 1, арк. 5).

Без зайвих зовікань ВУКОПСМ приступив до реалізації намічених планів. Так, вже 8 лютого 1919 р. М. Дадикін доручив М. Антонову, співробітникові комітету, вивезти до університетського музею пам'ятки, що знаходилися в маєтку князя Святополк-Мирського в Люботині. Незабаром Ф. Шміт відрядив В. Демченка до с. Михайлівки Лебединського повіту, звідки той мав перевезти до Харкова колекцію килимів, зібрану А. Красовським, та ікони ХVІІ-ХVІІІ ст., церковне начиння з сільського храму. 14 лютого 1919 р. М. Дадикін та Ф. Шміт із станом єпархіального церковно-археологічного музею намітили конкретні заходи щодо його поліпшення та розвитку (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 1, спр. 691, арк. 14). Співробітники ВУКОПСМу розпочали реєстрацію приватних колекцій пам'яток та видачу їх власникам охоронних грамот, які мали запобігти реквізиціям цінних збірок радянськими та військовими органами (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 1, спр. 700, арк. 13а, 14, 20, 24-26, 30; ДАХО; ф. 4365, оп. 1, спр. 10, арк. 7). Однак широко розгорнути розпочату роботу у Харкові ВУКОПСМ не встиг, оскільки в середині березня 1919 р. разом з іншими центральними органами його було переведено до Києва — нової радянської столиці України.

Після цього тягар вирішення проблем охорони пам'яток краю ліг на плечі співробітників Харківського губКОПСМу який конституювався 3 березня 1919 р. у складі: С. Таранушенко (голова), В. Татаринів (завідуючий археологічною секцією), П. Фомін (архітектурно-монументальною), Є. Іванов (архівно-бібліотечною), Я. Назаренко (секретар).

Керуючись програмними документами ВУКОПСМу, співробітники губернского комітету продовжили реєстрацію музейних пам'яток. При цьому залишені без догляду

колекції передавались до музейного фонду. В майбутньому вони мали скласти основу експозиції Центрального історичного музею Харкова, проект організації якого 17 березня 1919 р. губКОПСМ доручив розробити Ф. Шміту. Він же мав подати до комітету і пропозиції щодо структури запланованого губКОПСМом аразкового краєзнавчого музею — осередку збереження, дослідження та популяризації пам'яток культури. «З метою поширення знань, любові і дбайливого ставлення до пам'яток мистецтва и старовини» губКОПСМ в засіданні 17 березня 1919 р. вирішив влаштувати у Харкові виставку старовинного мистецтва і побуту Слобожанщини. Тоді ж був обраний виставочний комітет, до якого увійшли В. Барвінський, Є. Іванов, С. Таранушенко, О. Федоровський, П. Фомін, А. Фюнер, Ф. Шміт.

ГубКОПСМ звернув увагу також на охорону бібліотек і архівів Харківщини. Він опікувався 185 пам'ятками культової архітектури ХVІІ-ХVІІІ ст. та прийняв рішення видати охоронні листи на ряд унікальних культових споруд більш пізнього часу: церкву в с. Наталіївка Богодухівського повіту, Спаську церкву неподалік від станції Борки, церкву в с. Стратілатівка, храми сіл Купне і Великий Бурлук ізюмського повіту. Біля монастирських комплексів Харкова губКОПСМ вирішив встановити охоронні таблички, які засвідчували б їх історико-містецьку цінність. В полі зору співробітників губКОПСМу знаходились також питання охорони найвідоміших палацових ансамблів Харківщини (Лауниця, Хрущової, Голіцина, Маркевича, Клейнміхеля, Духовського, Задонського, Невського, Захаржевського та ін.), історико-меморіальних пам'яток краю (могила й садиба Г. С. Сковороди в Пан-іванівці).

На жаль, розроблені та започатковані губКОПСМом пам'яткоохоронні заходи не знайшли фінансової підтримки з боку органів радянської влади. Натомість в кінці березня 1919 р. губнаросвіта направила до губКОПСМу свого представника, який мав стати секретарем і політичним керівником комітету. В знак протесту проти некомпетентного втручання в роботу губКОПСМу його члени подали у відставку.

В новому складі губКОПСМ був утворений лише в кінці квітня 1919 р. Фінансове становище комітету, однак, не змінилося на краще. У зв'язку з цим він змушений був «поставити найближчим завданням для секції переважно реєстрацію пам'яток і прийняття найбільш необхідних заходів для їх охорони». Втім і ця робота тривала недовго. 6 червня 1919 р. відбулося останнє засідання губКОПСМу, на якому його голова Т. Цапок оголосив про мобілізацію усіх членів комітету до Червоної Армії (ДАХО, ф. 4365, оп. 1, спр. 2, арк. 6; спр. 4, арк. 1-5, 26-27, 45; спр. 7, арк. 1-25; спр. 10, арк. 14-18; спр. 14, арк. 1-2).

Незабаром Харківщина була окупована денікінцями. Їх відверто антиукраїнська політика призвела, зокрема, до згортання не лише державних, а й громадських пам'яткоохоронних структур, які склалися в Слобідській Україні напередодні. Так що після чергового встановлення в кінці 1919 — на початку 1920 рр. тут радянської влади їх довелося створювати знову.

Зусиллями Д. Багалія, М. Сумцова, С. Таранушенка, О. Федоровського, Ф. Шміта вже на початку січня 1920 р. було організовано Харківський губКОПСМ. Впродовж 1920 р. в ньому головували Я. Істомін, М. Криворотченко, Ф. Шміт (ДАХО, ф. 4365, оп. 1, спр. 24, арк. 13, 14, 22, 23).

Основна робота комітету велась його секціями. Зокрема, співробітники архівної секції Д. Багалій (голова), В. Веретенников, Є. Іванов, В. Мічулін доклали чимало зусиль до становлення Центрального історичного архіву у Харкові (ДАХО, ф. 4365, оп. 1, спр. 45, арк. 1). Музейна секція (Ф. Шміт — голова, Б. Порай-Кошиць, А. Потапов) на початку своєї діяльності основну увагу приділяла реорганізації міських музеїв. Справа в тому, що після відступу денікінців вони перетворилися в справжні склади колекцій пам'яток, які їх власники, рятуючись від радянської влади, здали на збереження до музеїв міста. У зв'язку з цим співробітники музейної секції провели оцінку отриманих в такий спосіб збірок та виділили з них історичні й художні речі, які поповнили фонди нових музейних закладів, створених на початку 1920 р. у Харкові: художньо-історичного (В. Порай-Кошиць — директор, Т. Копилов, і. Маточка, О. Полфьоров, В. Самілін), Слобідської України (мав

8 співробітників), археологічного (6 співробітників) [3, с. 16; ДАХО, ф. 4365, оп. 1, спр. 45, арк. 1-3 зв.]. Окрім того в Харкові в 1920 р. Ф. Шміт заснував і очолював Музей дитячої творчості, при якому вчений вів семінар з дослідження психології дитячої творчості (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 12, спр. 4277, арк. 6). Тоді ж зусиллями С. Таранушенка було засновано Церковно-історичний музей, основу якого склали збірки Харківського єпархіального древлесховища, церковного відділу університетського музею та Волинського єпархіального древлесховища, евакуйованого в роки першої світової війни до Харкова [4, с. 236, ІР ЦНБ НАНУ, ф. 278, № 1355, арк. 1, 7]. В подальшому фонди новостворених музейних закладів міста поповнювалися зі створеного при губКОПСМі музейного фонду, який формувався за рахунок врятованих співробітниками комітету пам'яток в залишених без догляду квартирах, банківських сейфах тощо.

Робота харківських музеїв була тісно пов'язана з пам'яткоохоронними програмами губКОПСМу. Зокрема, Музей Слобідської України, який очолював завідуючий етнографічною секцією комітету М. Сумцов, відразу став осередком не лише дослідження, а й збереження пам'яток побуту [5, с. 265].

Археологічна секція губКОПСМу (співробітники В. Дукельський, О. Покровський, Г. Тесленко) узгоджувала свою роботу з Археологічним музеєм, який, як і секцію, очолював О. Федоровський (в музеї працювали також М. Єна, З. Серебрякова, Г. Тесленко, К. Фіногенова, З. Штефко). Саме при музеї влітку 1920 р. були організовані курси з доісторичної археології. Впродовж місяця для 50 слухачів курсів були прочитані лекції (Д. Багалій, В. Барвінський, О. Покровський, В. Штефко, О. Федоровський) та організовані практичні заняття з археології. «Курси, — констатував їх організатор О. Федоровський, — досягли значних результатів, збільшивши і об'єднавши навколо музею групу осіб, які зацікавилися археологією і продовжили після курсів енергійну роботу по вивченню місцевих старожитностей шляхом екскурсій і розкопок».

Щоправда, через складну військово-політичну обстановку доводилося обмежуватися переважно археологічним обстеженням околиць Харкова. Однак вони, зазначав О. Федоровський у звіті музею за 1920-1921 рр., «були вивчені дуже ретельно і дали значний музейний матеріал і багато даних для складання детальної археологічної карти околиць міста радіусом до 10 верст».

Конкретні наслідки мали й екскурсії до Донецького городища, вздовж р. Удай, до стоянок біля Пилипового села, с. Велика Данилівка, Хорошевського городища, городища біля Люботина, дюнных станцій в Богодухівському та Гайворонському повітах. Незважаючи на фінансову скруту, було проведено розкопки поховань на Донецькому городищі, біля м. Зміїв, Салтівки, які значно збагатили колекції музею. Результати досліджень також обговорювались на засіданнях археологічного семінару, який привернув увагу не лише студентів вузів, а й фахівців з археології та історії (Є. Берченко, З. Горбоконь, В. Дукельський, Л. Єременко, О. Нікольська, О. Покровський, М. Ренський, Л. Соловійов, О. Татарінова, Г. Тесленко, О. Федоровський, А. Фюнер) (ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 2, спр. 469, арк. 70-72).

Під керівництвом С. Таранушенка напружено працювали і співробітники архітектурної секції губКОПСМ та Церковно-історичного музею (О. Берладіна, М. Корнієнко, Н. Онісіферова, О. Насонова, О. Степанова, П. Фомін). Їх зусиллями вже на початку 1920 р. була розроблена, надрукована і розіслана до місцевих органів народної освіти картка обліку пам'яток монументальної дерев'яної архітектури, велись обміри старовинних міщанських будинків Харкова. В січні 1920 р. під керівництвом архітектора і. Тенне розпочалося дослідження харківського Покровського собору. На початку березня співробітники секції виїхали для обстеження Веденської церкви в с. Артемівка Харківського повіту. З метою популяризації пам'яток секція підготувала до видання найбільш цікаві зразки монументального живопису з колекцій Церковно-історичного музею. В полі її зору знаходились меморіальні пам'ятки, надмогильні пам'ятки на кладовищах міста (ІР ЦНБ НАНУ, № 2, арк. 1; № 1355, арк. 1-8; ДАХО, ф. 4365, оп. 1, спр. 24, арк. 13, 14, 22; спр. 32, арк. 8, 41, 80).

Таким чином, за умов революційної доби пам'яткоохоронці Харківщини докладали чимало зусиль до збереження історико-культурної спадщини краю. Вони врятували немало безцінних музейних та архівних збірок, створили для їх охорони нові спеціалізовані установи, взяли під догляд пам'ятки археології, історії й архітектури та приступили до їх планомірного дослідження. Не всі плани подвижникам збереження спадщини минулого вдалося реалізувати, не обійшлося без непоправних втрат вітчизняного історико-культурного фонду. Однак, без сумніву, вони були б значно більшими, якби не принципова позиція багатьох видатних діячів науки й культури Харківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток.— К., 1989.
2. Жуков Ю. Н. Становление и деятельность Советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917-1920 гг.— М., 1988.
3. Шмит Ф. И. Охрана старины на Украине // Художественная жизнь. — 1920. — № 4/5.
4. Щепотьева М. Харківський музей українського мистецтва // Український музей. — Харків, 1927.
5. Даньковська Р. Музей Слобідської України ім. Сковороди // Український музей.— Харків, 1927.